

(Belleteri) ocak 1964 No 109

A H M E D V E F İ K P A Ş A

(3 Haziran, 1823 — 2 Nisan, 1891)

F. A. TANSEL

Memleketimizde eşine az rastlanılan mühim şahsiyetlerden biri olan Ahmed Vefik Paşa, Tanzimat devrinde yetişen mütefekkirler arasında mümtaz bir yer alır. Dürüst, zekî, Şark ve Garb lisanlarının birçoğuna hakkıyla vâkıf, müfrit bir milliyet-perver, çağdaşlarına göre geniş malûmata sahip olan bu âlim ve san'atkârimız hakkında bu güne kadar yazılan eserlerde umumiyetle resmî hâl tercemesi ve ahlâkî hususiyetleri üzerinde durulmuştur. Vefatı münasebetiyle gazete ve mecmualarda çıkan hâl tercemesi, önce Süreyya Bey tarafından *Sicill-i osmanî*'de, daha sonra torunu Fahrünnisâ Hanım'ın kalemiyle *Ayine-i zurefâ*'da biraz genişletilerek ele alınmış, ikincide hususî hayatından da bahsölunmuştur; fakat resmî hâl tercemesini ilk defa esash surette, merhum İbnü'l-Emin M. Kemal İnal, *Evkaf-ı hümayûn Nezaretî'nin Tarihçe-i Teşkilâtı* adlı eserinde yazmış, *Son Sadr-ı a'zamlar*'ın Ahmed Vefik Paşa bahsinde bâzı ilâvelerle, tashih, vesikaların da neşri sûretiyle onun resmî hayatını geniş olarak canlandırmıştır. Ancak, bütün bu neşriyatta, bunlardan faydalanılarak yazılan İsmail Hikmet'in ve Zeki Pâkalın'ın *Ahmed Vefik Paşa* isimli kitaplarında, âlim ve san'atkâr tarafı, eserleri ve hususiyetleri, bu bakımdan şöhretine dair verilen bilginin çok yeterisiz olduğu görülür. Esasen bizi, hakkında eserler neşredilen Vefik Paşa'ya dâir bu makaleyi yazmağa sevkeden de, bu sâhadaki tedkiklerin noksanlığı oldu.

Başlıca dört kısımdan ibâret bu makalenin I. bölümünde *Son Sadr-ı a'zamlar*'ı esas almak, diğer neşriyatla mukayese, yanlışları tashih, ilâveler sûretiyle *Resmî Hayatı*'nı ele alarak, bu hususta bir kronoloji tertib ettik ve muvaffakiyetleri üzerinde durduk; diğer kısımlara göre en az bu bahse yer verilmiştir. *Eserleri*'ni teşkil eden II. kısım, (A) *İlmî Eserleri*, (B) *Adapte, Terceme İlk Eserleri ve Lehçe-i osmanî*, (C) *Bursa Tiyatrosu, Tiyatro Eserleri ve Hususiyetleri*, (D) *Telemak Tercemesi ve Diğer Eserleri* olmak üzere başlıca dört bahse ayrılmıştır. III. kısmı *Hususî Hayatı, Şahsiyeti ve Şöhreti*, IV. bölümü, ise, hakkında başkaları tarafından söylenen, veya kendisine atfedilen hikâye ve fıkralar teşkil etmektedir.

I.

R E S M î H A Y A T I

Ahmed Vefik Paşa'nın dedesi Yahya Nâcî Efendi, Divân-ı hümayûn'un Müslüman ilk tercemanıdır. 1820'deki Rum isyan ve ihtilâllerini müteâkip i'dâm edilen Kostaki'nin yerine bu vazifeye İstavraki ta'yin olunmuş, fakat hiyle ve fesatları yüzünden Rum tercemanlara itimat kalmadığından, Fransızca ve Rumca evrâkın tedkik ve tercemesi Mühendishâne hocalarından Bulgarzâde lâkabiyle anılan Rumîü'l-asl Yahya Nâcî Efendi'ye verilmiştir. 23 Nisan, 1823'de resmen tercemanlığa ta'yin edilen Yahya Nâcî Efendi, isti'datlı gençlere yabancı dilleri öğretme vazifesini de üzerine almış, bu ihtiyaç dolayısıyla yeni kadrolar ihdâsıyla Terceme Odası açılmıştır¹. Yahya Nâcî Efendi'nin ortanca oğlu Nureddin Emin askerlik, büyük ve küçük oğulları Mehmed Ruhuddin ile Nâcî ise babalarının meslekine, tercemanlığa intisap etmiştir. Dedesinin vefatından bir yıl önce, 3 Haziran, 1823 (23 Şevvâl, 1238)'de hayata gözlerini açan Ahmed Vefik, Terceme Kaleminden neş'etle Paris Sefaret Kâtipliği ve Müsteşarlığı, avdetinde Tersâne Tercemanlığı, Bâb-ı seraskerî Terceme Odası Müdürlüğü'nde bulunan Mehmed Ruhuddin Efendi'nin oğludur².

Ahmed Vefik, İstanbul'da ilk tahsilinden sonra vaktiyle dedesinin hocalık etmiş bulunduğu Mühendishâne-i berrî-i hümayûn'a devama başlamış, 1834'de Mustafa Reşid Paşa'nın Paris Sefirliği'ne ve babasının bura Sefaret Kâtibliği'ne ta'yini³ sebebiyle Paris'e gitmiş,

¹ *Tarih-i Cevdet*, ikinci basım, İstanbul, Matbaa-i Osmaniye, 1309, c. XI, s. 166. Müslümanlar'dan terceman ta'yini düşünüldüğü zaman, kibar indinde, bu vazifede çalışmak isteyenler istihkar olunduklarından kimse kabul etmek istememiş, Mevâlî'den bulunan Şânîzade Atâî'nin ta'yini uygun görülmemiş, böylece ilk defa Müslümanlar'dan mütercim olarak Rumîü'l-asl Bulgarzâde Nâcî Yahya Efendi ta'yin olunmuştur (*Şânîzade Tarihi*, İst., Ceride-i havâdis Matbaası, 1291, c. IV., s. 33 v. d.). Namık Kemal, dâima aleyhinde bulunduğu Vefik Paşa'nın, "Pederini bilmem; fakat amucasını Gelibolu'da gördüm, müflis bir Rum'dur" diyor (T. Tarih Kurumu, bir başkasının el yazısıyla mektubu, nu. 78).

² Süreyya Bey, *Sicill-i Osmant*, Matbaa-i âmire, c. IV., s. 531, 584; c. II, 431.

³ Reşid Paşa'nın, Hâriciye Nârzırı olunca, Paris'te Maslahatgüzâr olarak bıraktığı Ruhuddin Efendi'ye verdiği ta'limât, hulâsa hâlinde *Tarih-i Lûtfî*'de mevcuttur (İst., Mahmud Bey Matbaası, 1302, c. V., s. 7). Bernard Lewis'in eserinde Vefik Paşa hakkında yabancı dillerdeki bâzı neşriyata dair bilgi verilmiştir (*The Emergence of Modern Turkey*, Oxford University Press, 1961, s. 86 v.d. Ayrıca bk., İndex).

I.

RESMÎ HAYATI

Ahmed Vefik Paşa'nın dedesi Yahya Nâcî Efendi, Divân-ı hümayûn'un Müslüman ilk tercemanıdır. 1820'deki Rum isyan ve ihtilâllerini müteâkip i'dâm edilen Kostaki'nin yerine bu vazifeye İstavraki ta'yin olunmuş, fakat hiyle ve fesatları yüzünden Rum tercemanlara itimat kalmadığından, Fransızca ve Rumca evrâkın tedkik ve tercemesi Mühendishâne hocalarından Bulgarzâde lâkabıyla anılan Rumîü'l-asl Yahya Nâcî Efendi'ye verilmiştir. 23 Nisan, 1823'de resmen tercemanlığa ta'yin edilen Yahya Nâcî Efendi, isti'datlı gençlere yabancı dilleri öğretme vazifesini de üzerine almış, bu ihtiyaç dolayısıyla yeni kadrolar ihdâsıyla Terceme Odası açılmıştır¹. Yahya Nâcî Efendi'nin ortanca oğlu Nureddin Emin askerlik, büyük ve küçük oğulları Mehmed Ruhuddin ile Nâcî ise babalarının meslekine, tercemanlığa intisap etmiştir. Dedesinin vefatından bir yıl önce, 3 Haziran, 1823 (23 Şevvâl, 1238)'de hayata gözlerini açan Ahmed Vefik, Terceme Kalemî'nden neş'etle Paris Sefaret Kâtipliği ve Müsteşarlığı, avdetinde Tersâne Tercemanlığı, Bâb-ı seraskerî Terceme Odası Müdürlüğü'nde bulunan Mehmed Ruhuddin Efendi'nin oğludur².

Ahmed Vefik, İstanbul'da ilk tahsilinden sonra vaktiyle dedesinin hocalık etmiş bulunduğu Mühendishâne-i berrî-i hümayûn'a devama başlamış, 1834'de Mustafa Reşid Paşa'nın Paris Sefirliği'ne ve babasının bura Sefaret Kâtibliği'ne ta'yini³ sebebiyle Paris'e gitmiş,

¹ *Tarih-i Cevdet*, ikinci basım, İstanbul, Matbaa-i Osmaniye, 1309, c. XI, s. 166. Müslümanlar'dan terceman ta'yini düşünüldüğü zaman, kibar indinde, bu vazifede çalışmak isteyenler istihkar olunduklarından kimse kabul etmek istememiş, Mevâlî'den bulunan Şânîzade Atâî'nin ta'yini uygun görülmemiş, böylece ilk defa Müslümanlar'dan mütercim olarak Rumîü'l-asl Bulgarzâde Nâcî Yahya Efendi ta'yin olunmuştur (*Şânîzâde Tarihi*, İst., Ceride-i havâdis Matbaası, 1291, c. IV., s. 33 v. d.). Namık Kemal, dâima aleyhinde bulunduğu Vefik Paşa'nın, "Pederini bilmem; fakat amucasını Gelibolu'da gördüm, müflis bir Rum'dur" diyor (T. Tarih Kurumu, bir başkasının el yazısıyla mektubu, nu. 78).

² Süreyya Bey, *Sicill-i Osmanî*, Matbaa-i âmire, c. IV., s. 531, 584; c. II, 431.

³ Reşid Paşa'nın, Hâriciye Nârzırı olunca, Paris'te Maslahatgüzâr olarak bıraktığı Ruhuddin Efendi'ye verdiği ta'limât, hulâsa hâlinde *Tarih-i Lâtîf*'de mevcuttur (İst., Mahmud Bey Matbaası, 1302, c. V., s. 7). Bernard Lewis'in eserinde Vefik Paşa hakkında yabancı dillerdeki bâzı neşriyata dair bilgi verilmiştir (*The Emergence of Modern Turkey*, Oxford University Press, 1961, s. 86 v.d. Ayrıca bk., İndex).

Saint Louis Lisesi'ne kaydolunmuştur. İstanbul'a dönüşünde ondört yaşında buluna Ahmed Vefik, dedesinin ve babasının meslekine intisapla Terceme Kalemi'nde çalışmağa başlamış, Hâcegânlık rütbesini kazanmıştır.

1837'de me'murluk hayatına atılan Ahmed Vefik'in, 1864 yılına kadar geçen yirmiyedi sene zarfında isti'falardan, azillerden hemen tamâmiyle uzak, muntazam bir resmî hayatı vardır; sırasıyle Terceme Odası Birinci Sınıf Hulafâlığı, Londra Sefaret Kâtipliği, Yolcu Pasaportlarını Muâyene Müdürlüğü, Terceme Odası Mümeyyizliği, Mütercim-i Evvel'lik, Memleketeyn Fevkalâde Komiserliği, Encümen-i dâniş A'zalığı, Tahran Büyük Elçiliği, Meclis-i vâlâ-yi ahkâm-ı adliye, aynı meclisin Muhâkemât Dâiresi Reisliği, Deâvî Nâzirliği, tekrar Meclis-i vâlâ A'zalığı, Evkaf Nâzirliği, Divân-ı muhâsebât Reisliği, üçüncü defa olarak Meclis-i vâlâ A'zalığı, Anadolu Sağ Kol Müfettişliği gibi pek muhtelif vazifelerde çalışarak, bu arada bâzı mes'eleleri tahkik için Sırbistan'a, İzmir'e, Bağdad ve Kürdistan hududuna, Belgrad'a gönderilmiş, muhtelif nişanlarla taltif olunarak rütbesi Ülâ Sınıf-ı evvelî'ye, maaşı 35,000 kuruşa yükselmiştir.

Vefik Paşa'nın 1864'de azlinde, yirmi ay kadar süren Anadolu Sağ Kol Ciheti Müfettişliği esnasında halkı şikâyete sevkeden icrâatı dolayısıyla verilen raporlardan başka, Âli Paşa'nın da te'siri olmuştur; 1864'den Âli Paşa'nın vefatına kadar yedi yıl, 5000 kuruş maaşla ma'zûl kalması bu fikri kuvvetlendirir. Vefik Paşa'nın ilmini, faziletlerini öğerek, *o bir canlı kütüphanedir* diyen Âli Paşa, "Ahmed Vefik Efendi, Sultan Süleyman zamanında fevkalâde bir Sadr-ı a'zam olurdu" ifadesiyle, devrinde işe yaramayacağını îma etmiştir⁴. Meşrutiyet idaresini te'sisle Âli Paşa'yı Sadâret'ten uzaklaştırmak, yerine Mahmud Nedim, veya Ahmed Vefik Paşa'nın getirilmesini Yeni Osmanlılar'ın te'mine çalıştıkları fikri zayıf olmakla berâber⁵, Âli Paşa'ya hücumlarında hemen daima Vefik Paşa lehinde buldukları bir hakikattir. *Hürriyet* gazetesinin, İstanbul'dan gönderilen bir mektuba cevap tarzında tertip olunan, "Acaba, Memleketeyn mes'elesine me'mur olup müteveffâ Fuad Paşa yine o mes'ele üzerinden 3000 kese

⁴ Charles Mismar'in, *Souvenirs du Monde Musulman* (Paris, Librairie Hachette, 1892) adlı eserinin, Mehmed Rauf tarafından *Hâtırat-ı âlem-i İslâm* adlı tecemesi, Bursa, Matbaa-ı vilâyet, 1327, s. 136.

⁵ Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri*, İst., Matbaa-i âmire, 1339, s. 173.

tayyârâta nâil olmuş iken, Vefik Efendi'nin devletce resmen teklif olunan bu tayyârâtı kabûl etmemesi mi memduhiyyetine mâni' oldu; yoksa, Evkaf Nezâreti'nde hırsız şikârına başladığı sırada Âlî Paşa'nın hânende-i hânegîsi olan Yağlıkcı Ahmed Efendi'nin Süleymâniye Câmi-i şerifi ta'mirâtundan dolayı destine geçirdiği 6000 keseyi meydana çıkarmağa himmet etmesi mi tabiatının hiddetine delâlet etti; yahut teftiş me'muriyetinde, kapudân-ı esbak müteveffâ Mehmed Ali Paşa'nın bendegânından ve İzmid eyâletini kendilerine mâlikâne addedenlerden ma'hut Hasan Paşa'nın şer'an ve kânûnen tebeyyün eden mezâlim ve irtikâbâtı üzerine vukû'-ı hâli Bâb-ı Âlî'ye bildirip Meclis-i vâlâ'nın karar ve hükmüyle rütbesinin ref'i ve kendisinin Sinob'a nefyi ve emvâl-i me'hûzenin istirdâdı için vâsıta-i icrâ olmasından mı kendisinin icrâ-yi hakkâniyette ziyâdesiyle şiddet gösterdiği istidlâl edildi. Hele o Bursa şikâyetçilerinin nasıl meydana çıktığı ve Âlî Paşa tevâbiâtının Bâb-ı âlî hasır odalarında ve hanlarda ne türlü teşvikat ile dâvacı aradıkları herkesin bildiği rezâletlerdendir ve Bâb-ı âlî'de mahfuz olduğu rivâyet olunan ma'hut şikâyet evrakının dahi ne masharâlıklar, ne edebisizliklerden ibaret olduğu görenlerin malûmudur. Bir de me'muriyetler için haklı-haksız şikâyetçi zuhûru bâis-i lev-m-ü teşni' ise, Âlî Paşa'nın İzmir Valiliği'nden infisâli dahi şikâyet üzerine mebnî idi. Sâhib-i mektup bu mes'eleyi bilmiyor mu? Eğer bilmiyorsa, bu mektubu kendine ta'lim ve tesvid eden zâta suâl etsin, o zat pek âlâsını bilir. Hulâsa-i kelâm, eğer Vefik Efendi ser-tâ-pâ kusûr-ı mücesssem farzolunsa, yine Âlî Paşa'yı kırk yıl şamarlayarak okutacağı kâinatın ve belki de kendisinin itiraf-kerdesidir ve öyle bir vücûd-i nâ-yâbın dört-beş senedenberi Rumeli-hisarı dibinde şehriye 5000 kuruş sedd-i remakla ömür geçirmesi, Âlî Paşa'nın fenn-i gazezkârî ve hasette müsellemler olan mehâretine pek zâhir bir delildir" ifadesi ⁶, Vefik Paşa'nın haklı hareketlerini, bâzı yolsuzlukları meydana çıkardığı için azlolunduğunu açığa vuruyor. Samî Paşazâde Hasan Bey'in kaydine göre, konağında içtimâ ettikleri Subhî Bey gibi, Ziya Paşa ve Ahmed Vefik Efendi de Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin tuttuğu yolu tasvip etmemekle berâber, Âlî Paşa'nın müstebit idâresine muârizdılar ⁷.

⁶ *Hürriyet* gazetesi, *İki Mes'ele-i mühimme*, nu. 81, 84; 10, 31 Ocak, 1870.

⁷ *Âyetullah Bey ve Yeni Osmanlılar, Hâdisât-ı hukûkiye ve Tarihiye*, cüz 2, kısım-1 tarihî 2, 1 Mayıs, 1341, s. 6. Müellif, Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin elbaşısı Mahmud Nedim Paşa'nın büyük birâderi Sağır Ahmed Bey'in oğlu Mehmed Bey olduğunu,

Âlî Paşa'nın vefâtı, Mahmud Nedim Paşa'nın Sadâret mevkiine geçmesi üzerine Avrupa'da bulunan Yeni Osmanlılar Cemiyeti mensuplarının memleketlerine dönmesine müsâade edilmiş, Vefik Paşa, 21 Eylûl, 1871'de 40,000 kuruş maaşla Rûsûmât Eminliği'ne ta'yin, birinci rütbe Mecidî Nişanı ile taltif olunmuştur. Günlük bir gazetenin, "Rûsûmat Nâzırı Vefik Efendi'nin maaş-ı hâliyyelerine 10,000 kuruş daha zam ile 40,000 kuruşa iblâğı işitilmiş ise de, Rûsûmat'ca ittihâz olunan tanzimât-ı fevkalâde buna külliyyen mugayir görüldüğünden pek de inanılmaz" yollu neşriyatı, maddeten inanılmayacak derecede lehine hareket edildiğini gösterir⁸. Rûsûmât Nâzirliği dâhil, iki seneye yakın zamanda aynı maaşla Sadâret Müsteşarlığı⁹, Mâarif Nâzirliği¹⁰, Şûrâ-yi devlet A'zalığı¹¹ olmak üzere dört defa vazifesi değiştirilen Vefik Paşa, 15 Ağustos, 1873'de tekrar azlolunarak dörtbuçuk sene açıkta bırakılmış, bu arada Petersburg'da açılan Fünun ve Sanâyi Sergisi'nde memleketimizi temsil etmiş¹², 5 Şubat, 1877'de Meclis-i meb'ûsân Reisliği'ne getirilerek¹³, Vezaret rütbesi, dolayısıyla

seçtikleri kırk fedâî tarafından, "Vükelânın hâl-i içtimâda iken katli ve Mahmud Nedim Paşa'nın Sadâret'e ta'yini" hususunda verilen kararın duyulması üzerine Cemiyet'in dağıtıldığını kaydediyor (*Ayn. yer. s. 4*).

⁸ *Ruznâme-i ceride-i havâdis*, nu. 1747, 1758, 1761, 26 Eylûl, 10 ve 15 Ekim, 1871. Rûsûmât Eminliği'ne ta'yini münasebetiyle, Hâlis Efendi'nin yirmüç dörtlükten ibâret tarih manzumesi için bk., Zeki Pâkalın, *Ahmed Vefik Paşa*, İst., Ahmed Said Matbaası, 1942, s. 313 v.d.

⁹ *Ruznâme-i ceride-i havâdis*, nu. 1832, 27 Ocak, 1872.

¹⁰ *Ayn. gazete*, nu. 1907, 14 Mayıs, 1872.

¹¹ *Ayn. gazete*, nu. 2049,5 Ocak, 1872. Rüşdî Paşa'nın Sadâret'e geçmesini müteâkip bu vazifeye getirilmiştir.

¹² İ. Mahmud Kemal İnal, 1875 (1292)'de Petersburg Cemiyet-i ilmiyesi'ne gönderildiğini kaydediyor (*Evkaf-ı hümayûn Nezâreti'nin Tarihçe-i teşkilâtı*, İst., Evkaf-ı İslâmiye Matbaası, 1335, s. 116; *Son Sadr-ı a'zamlar*, İst., Maârif Matbaası, 1944, c.v., s. 661). *Sabah* gazetesinde, 1875 değil, 1876'da, Petersburg'da açılacak Fünun ve Sanâyî Sergisi'ne Ahmed Vefik Efendi'nin gönderileceği bildirilmektedir (13 Receb, 1293-22 Temmuz, 1876).

¹³ Vefik Paşa, memleketimizde teessüs eden ilk Meclis-i meb'ûsân'a İstanbul meb'ûsu olarak dâhil olmuştur. Bu münâsebetle neşredilen hal tercemesinde, "Kendisinin hubb-i vatani, Şam mes'alesinde Paris'te Napoléon III.'a gösterdiği hamiyetiyle müstedleldir. Ahmed Vefik Efendi münzevî olmağı ahiren nakliyyât-ı asırdan nâşi ihtiyar eylemiş, kütüphânesinde vatanına nâfi' kütüb-i elsine-i selâse-i osmaniye ve efrençiyeye mütalâasıyle evkat-güzâr olmuştur. Bu zâtın aleyhinde bulunanlar bile kendisinin istikamet ve dirâyetine karşı bühtanda bulunamıyorlar" deniliyor (*Ceride-i havâdis*, nu. 3331, 3 Mart, 1877). Meclis-i meb'ûsân Reisliği'ne getirilmesi ve

Paşa ünvanı tevcih edilmiş¹⁴, Hediye-i askeriye Cemiyet-i umumiyesi Reisliği vazifesini de üzerine almıştır¹⁵. Meclis-i meb'ûsân Reisliği, Meclis'in birinci içtimâ devresine rastlar; ikinci devrede bu mevkie Hasan Fehmî Efendi (Paşa)'nin seçildiğini, Vefik Paşa'nın Edirne Valiliği'ne ta'yin edildiğini görüyoruz¹⁶; fakat, bu vazifede ikibuçuk ay çalıştıktan sonra, Ahmed Hamdi Paşa Sadâret'e geçer geçmez Meclis-i a'yan A'zalıği'na, bunu müteâkip ikinci defa Maârif Nâzirliği'na getirilmiş¹⁷, üç hafta sonra Dâhiliye Vekilliği ilâvesiyle Başvekil ta'yin olunmuşsa da¹⁸, ikibuçuk

riyâsetindeki içtimâların zabıtları için bk., M. K., *Türkiye'de Meclis-i meb'ûsân*, Mısır, Matbaa-i İctihâd, 1907, s. 189, 192, 282 v.d.

¹⁴ *Ayn. gazete*, nu. 3352, 23 Mart, 1877. Bu tevcihten önceki resmî vesikalarda Ahmed Vefik Efendi, bundan sonrakilerde Ahmed Vefik Paşa olarak zikredilir.

¹⁵ Hediye-i askeriye Cemiyeti'nin gayesi, Türk-Rus harbi münasebetiyle Bayezid'de Misâfirhâne-i askerî'de teşekkül eden Asâkir-i milliye Cemiyeti için levâzım tedârikidir. İngiltere de bu cemiyete yardımda bulunmuş, înenin taksimi hizmetini Vefik Paşa kabul etmiştir (*Ceride-i havâdis*, 3269, 19 Aralık, 1876). Cemiyete kaydolunan askerın kabarık yekûn tutması, âzaları arasında Namık Kemal, Ebüzziyâ, Hâlet Bey gibi kimselerin bulunması hükümeti endişeye düşürmüş, reisi Ziya Paşa Suriye Valiliği'ne ta'yinle, bu mevki'e Ahmed Vefik Paşa getirilmiştir. Onun riyâsetini müteâkip Kemal ve arkadaşları âzalıktan çekilmiş, Asâkir-i milliye taburları dağıtılmıştır (Tafsilât için bk., *Ceride-i havâdis*, nu. 3269, 3277, 3280, 3335, 19 ve 31 Aralık, 1876, 3 Ocak, 20 Şubat, 8 Mart, 1877. Nâzım Paşa, *Bir Devrin Tarihi, Cumhuriyet gazetesini*, nu. 2792, 14 Şubat, 1932. "A" rûmuzu ile bu cemiyetin faydası ve gayeleri hakkında bir makale: *Ceride-i havâdis*, nu. 3279, 3 Ocak, 1877. Namık Kemal, *Vatan* piyesinin gelirini bu cemiyete teberru' etmiştir (*Ayn. gazete*, nu. 3143, 3147, 25 ve 29 Temmuz, 1877. Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'ât-ı hakikat*, İst., Matbaa-i osmaniye, 1326, c. I., s. 266 v.d. Müellif, bu cemiyetin reisi olarak Midhat Paşa'yı göstermekte, Ahmed Vefik Paşa'dan bahsetmemektedir. *Sabah* gazetesinde de, "Hediye-i askeriye cemiyet-i umumiyyesi reisliğini, Meclis-i meb'ûsân Reisi Ahmed Vefik Efendi Hazretleri'nin deruhde buyurmuş olduklarını kemâl-i memnuniyetle işittik" deniliyor (6 Safer, 1294 — 8 Şubat, 1877. Aynı mes'ele için bk., *Ruznâme-i ceride-i havâdis*, 16 Ramazan—29 Ağustos, 1877).

¹⁶ *Ceride-i havâdis*, 29 Şa'ban, 1294 — Ağustos, 1877.

¹⁷ Ahmed Hamdi Paşa'nın Sadâret'ini müteâkip ta'yin edilmiştir (*Ayn. gazete*, nu. 3598, 12 Ocak, 1878).

¹⁸ 1 Safer, 1878 tarihli ferman, *Ceride-i havâdis*, nu. 3168, 2 Safer, 1295. Bu münâsebetle Hâlis Efendi bir tarih düşürmüştür (*Ayn. gazete*, nu. 3643, 6 Mart, 1878. Bu vazifeyi, (1) Sadâret ünvanının Başvekâlet'e tebdili, mes'ûliyet-i vükelâ usûlünün konulması, (2) Damad Mahmud Paşa'nın Tophâne Müşirliği'nden, Said Paşa'nın Dâhiliye Nâzirliği'ndan azliyle, bu Nezâret'in Başvekâlet'e ilâve sûretiyle kendisine verilmesi, (3) mesâlih-i umûmiye üzerine vukû bulacak ma'ruzatına Sal-

ay sonra yine azlolunup¹⁹, bir sene kadar açıkta bırakılarak Bursa Valiliği vazifesi verilmiştir²⁰. Bursa Vâliliği üç yıl kadar sürer. 16 Ekim, 1882'de tekrar azl ile, birbuçuk ay sonra ikinci defa Başvekillik'e nasbına, murassa' Nişân-ı osmanî ile taltifine şahit oluyoruz. Vefik Paşa'nın iki-üç gün süren Başvekillik vazifesinden azli ile²¹, sürprizlerle dolu resmî hayatı sona ermiş bulunuyor. Bir ara İzmir'e Valî ta'yin edileceği gazetelerde neşrolunmakla beraber²², bu rivâyet tehakkuk etmemiş, azl tarihinden, 2 Aralık, 1882'den, vefat tarihi bulunan 2 Nisan, 1891'e kadar dokuz yıl, Rumeli-hisarı'ndaki evinde münzevî bir hayat sürmüştür.

Aşağıdaki kronoloji cedveli, pek muhtelif vazifelerde kırkbeş yıl devam eden me'murluk hayatının ânî alçalıp yükselmelerle dolu, ne kadar sarsıntılı geçtiğini açıkca gösterir.

tanat-ı seniyye'ce müsâade olunmasıyla kabul etmiştir. Mağlûbiyetle biten Türk-Rus harbi sonunda, Bolayır İstihkâmâtı Kumandanlığı'na ta'yin edilen Süleyman Paşa'nın, Edirneli Râsim Bey'in, Benefşezeâde Ahmed Efendi'nin, memleketin uğradığı felâketleri Abdülhamid'e yükleyecekleri, Meclis'e te'sir edecekleri endişesiyle böyle buhranlı bir zamanda Vefik Paşa'ya Sadâret teklif olunmuştur (Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'ât-ı hakikat*, İst., Matbaa-i osmaniye, 1327, c. III., 61, 69, 86 v.d.). Kânûn-ı esası'de Sadâret denildiği hâlde, Başvekâlet ihdâsı husûsunda bir makale için bk., *Ceride-i havâdis*, nu. 3621, 9 Şubat, 1878.

¹⁹ Yerine Sâdik Paşa ta'yin olunmuştur (*Ayn. gazete*, nu. 3681, 19 Nisan, 1878); Vefik Paşa'nın isti'fa ettiği kaydolunuyor.

²⁰ Vefik Paşa, Başvekillik'ten ayrılınca tebdil-i hava için Bursa'ya gitmiş, avdetine müsâade beklemeden İstanbul'a dönmüş, müteâkiben Bursa'ya Valî ta'yin edilmiştir (*Son Sadr-ı a'zamlar*, c. x., s. 684 v.d.). *Ceride-i havâdis*, nu. 3928. 4 Şubat, 1879. Bursa Vâlisi bulunduğu sırada, birara İstanbul'a geldiği, murassa' bir kıt'a Nişân-ı esmanî'nin, Fındıklı'da sâkin olduğu mahalle Ceyb-i hümayûn Kâtibi Fâik Bey vasıtasıyla gönderildiği kaydinden anlaşılıyor (*Ayn. gazete*, nu. 4842, 12 Ocak, 1881). Yine bu sırada, "Anadolu islâhatının icrâsıyla ne şekilde olacağı hakkında taraf-ı şehensahiden emir almış olduğu lâyihayı ikmâl eylemiş, tedkiki için Mabeyn-i hümayûn'a vermiştir (*Ayn. gazete*, nu. 4842, 4854, 12 ve 24 Ocak, 1881).

²¹ Ta'yini ve infisâli hakkında 30 Ekim ve 3 Aralık tarihli fermanlar *Ceride-i havâdis*'te neşredilmiştir (Nu. 5159, 5161). Yerine Said Paşa ta'yin olunarak *Başvekâlet* ünvanı, tekrar *Sadâret*'e tebdil edilmiştir. Bu ünvan tebdili dolayısıyla İşkodra Mektubcusu İsmet Efendi'nin bir tarih manzumesi de vardır (*Ayn. gazete*, nu. 5166, 5 Aralık, 1882). Vefik Paşa, reddetmiş olduğu oğlu (Fahrünnisa Hanım, *âyine-i zurefâ*, İst., İkdâm Matbaası, 1314, s. 143) Ticaret Nezâreti me'murlarından Refik Bey'i, infisâlinden iki ay sonra 19 Rebi' II., 1300-27 Şubat, 1882'de kaybetmiştir (*Sicill-i Osmanî*, c. II., s. 416).

²² İzmir'e ta'yin olunacağı, bu me'muriyeti kabul için murahasıyyet-i kâmile istediği kaydolunuyor (*Ceride-i havâdis*, nu. 5336, 29 Mayıs, 1883).

A. Resmî Hayatının Kronolojisi

- 1837 (H. 1253) Terceme Odası'na devamı, Hâcegânlık rütbesi tevcihi
- 1840 (1256) Londra Sefâret Kâtipliği, rütbesinin Râbia'ya yükseltilmesi
- 1842 (1258) Bâzı mes'elelerin tahkiki için me'muriyet-i mahsûsa ile Sırbistan'a gönderilmesi dönüşünde 1500 kuruş maaşla Terceme Odası, Birinci Sınıf Hulafâlığı ve Yolcu Pasaportları Muâyene Müdürlüğü
- 1843 (1259) Tefrık-ı tâbiyyet ve sâir hususlar için İzmir'e gönderilmesi
- 1845 (1261) Avdeti, Sâlise rütbesi tevcihi
- 1848 (1264) Teftiş için tekrar İzmir'e gönderilmesi, dönüşünde 2,000 kuruş maaşla Terceme Odası Mümeyyizliği; Sâniye Sınıf-ı sânsî rütbesi tevcihi, 4,000 kuruş maaşla Mütercim-i evvel ta'yini²³
- 1849 (1265) 35,000 kuruş maaşla Macaristan Mültecileri mes'elesine me'murluğu, daha sonra Memleketeyn Fevkalâde Komiserliği²⁴
- Haziran, 1851 (Şa'ban, 1267) Encümen-i dâniş A'zalığı²⁵
- Temmuz, 1851 (Ramazan, 1267) Ülâ Sınıf-ı sânsî rütbesi tevcihi
15. VI. 1851 (15 Şa'ban, 1267) 100,000 sâliyye ile Tahran Büyük Elçiliği

²³ Bu me'muriyetlerinin tarihi *Âyine-i zurefâ ve Evkaf-ı hümayûn Nezâreti'nin Tarihçe-i teşkilâtı*'nda mevcut, *Son Sadr-ı a'zamlar*'da kayıtlı değildir.

²⁴ Bu me'muriyetlerinin tarihi de *Son Sadr-ı a'zamlar*'da kaydedilmemiştir; kırs, *Ayine-i zurefâ, Evkaf-ı Hümayûn Nezâreti'nin Tarihçe-i teşkilâtı*.

²⁵ Bu vazifenin tarihi, *Evkaf-ı hümayûn Nezâreti'nin Tarihçe-i teşkilâtı*'nda ve *Sicill-i osmanî*'de mevcuttur. Mahmud Cevad İbn Şeyh Abdü'n-Nâfi'in eserinde, Encümen-i dâniş'in a'zâ-yi dâhiliyyesi arasında Ahmed Vefik Paşa da kaydedilmiştir (*Maârif-i umûmiyye Nezâreti Tarihçe-i teşkilâtı ve İcraâtı*, İst., Matbaa-i âmire, 1338, s. 47).

12. IX. 1854 (19 Zilhicce, 1270) Tahran'dan İstanbul'a hareketi²⁶; aynı senede Bağdad, Kürdistan hududunu teftişi
8. I. 1855 (18 Rebi' 11., 1271) Sefâret uhdesinde kalmak üzere 22,000 kuruş maaşla Ülâ Sınıfı evvelî rütbesi ve ikinci rütbe Mecidî Nişanı Tevcihi ile Meclis-i Vâlâ-yi Ahkâm-ı adliye A'zâlığı; aynı sene bu meclisin Muhâkemât Dâiresi Reisliği, Ceza, Muhâkemât Kânun-nâmesi'nin tesvidine me'murluğu²⁷
11. IV. 1857 (18 Receb, 1273) A'zâlık uhdesinde kalmak şartıyla, Rütbe-i bâlâ ve 25,000 kuruş maaşla Deâvî Nâzirliği
- Ağustos-Eylül, 1857 (Muharrem, 15,000 kuruş maaşla Meclis-i vâlâ 1274) A'zâlığı
- Ocak-Şubat, 1860 (Recab, 1276) Aynı maaşla Paris Sefirliği²⁸
- Şubat, 1861 (Şa'ban, 1277) Maclis-i vâlâ A'zâlığı²⁹
- 23.XI.1861 (20 Cemâda 1., 1278) 30, 000 kuruş maaşla Evkaf-ı Hümayûn Nâzirliği³⁰
- 29.V.1862 (30 Zilkı'de, 1278) 35,000 kuruş maaşla Divân-ı muhasebât Reisliği, ikinci rütbe Osmanî Nişanı³¹

²⁶ *Ceride-i havâdis*, nu. 711, 717, 24 Muharrem, 13 Rebi' 1., 1271. Cevdet Paşa, 1271 (1857) hâdiselerinden bahsederken, "Vefik Efendi, mukaddemâ Kırım'daki asâkir-i şâhâneye iâne-i ahâli ile hırka yaptırmak hususuna ön-ayak olduğu gibi, muahharen Lâleli yangınında pek çok ahâli-i müslime hâneleri muhterik olmağla, bunda dahi ön-ayak olarak bir mikdar iâne akçesi toplanarak bu günler henüz tevzi olunmak üzere idi" diyor (*Tezâkir-i Cevdet*, 1-12, Prof. Cavid Baysun neşri, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1953, s. 53). Yine Cevdet Paşa, 1272 (1857-58) vak'aları arasında, "Tahsil-i ulûm için Avrupa'ya gönderilmek üzere ketebeden on nefer müsteid efendilerin emr-i intihâbı Ahmed Vefik Efendi ile fakire havâle buyurulmuş olduğundan, bu esnâda, istek edenlerin imtihanlarına şurû olundu"-ğunu kaydeder (*Ayn. esr.*, s. 62).

²⁷ *Ayn. gazete*, nu. 723, 22 Rebi' 11., 1271; *Âyine-i zurefâ*, s. 127.

²⁸ Ta'yin tarihi *Sicill-i osmani*'de kaydedilmiştir. 29 Ocak, 1861'de infisâl ettiğine göre, bu vazifede bir sene kalmıştır (*Ceride-i havâdis*, nu. 65, 17 Receb, 1277).

²⁹ Ta'yin edildiği ay, yalnız *Sicill-i osmani*'de kaydedilmiştir.

³⁰ Fuad Paşa'nın Sadâret'e ta'yini ile bu vazifeye getirilmiştir (*Ruznâme-i ceride-i havâdis*, nu. 268, 20 Cemâda 1., 1278).

³¹ *Ayn. gazete*, nu. 395, 2 Zihicce, 1278.

- 20.VI.1862 (22 Zilhicce, 1278) Tahkikat için Belgrad'a gönderilmesi³²
- 26 Şubat, 1863 (Ramazan, 1279) Meclis-i vâlâ A'zâlığı³³
- 22 Mart, 1863 (Gurre-i şevval, 1279) Maaşına 35,000 kuruş zamlâ Anadolu Sağ Kol Ciheti Müfettişliği
- Ekim, 1864 (Cemâdâ 11., 1281) 5,000 kuruş maaşla azli³¹
25. IX. 1871 (10 Receb, 1288) 40,000 kuruş maaşla Rüsûmat Eminliği, birinci rütbe Mecidî Nişanı³⁵
- 26.I. 1872 (15 Zilkı'de, 1288) Aynı maaşla Sadâret Müsteşarlığı³⁶
16. v. 1872 (8 Rebi' 1., 1289) Maârif Nâzırlığı³⁷
5. XII. 1872 (4 Şevvâl, 1289) Şûrâ-yi devlet A'zâlığı
- 15.VIII. 1873 (20 Cemâdâ 11., 1290) Bu me'muriyetinden azli³⁸

³² Belgrad'da ayak takımının fesat çıkardığı, bu hâli önlemek için mahsûsan ta'yini ve gönderildiği bildiriliyor (*Ayn. gazete*, nu. 412, 4 Muharrem, 1279).

³³ Meclis-i vâlâ kavânin Dâiresi a'zâlığına ta'yini, 1 Mart, 1863'de ilân edilmiştir (*Ayn. gazete*, nu. 582, 10 Ramazan, 1279). *Tasvir-i efkâr*'da, Divân-ı muhâsebât Reisliği'nden çekildiği ve uhdesinde Meclis-i vâlâ a'zâlığı kaldığı bildirilmiştir (Nu. 70, 8 Ramazan -14 Şubat, 1279/26 Şubat, 1863).

³⁴ Ta'yini için bâzı kaynaklarda yalnız Şevval; azli hakkında yıl kaydı ile ictifa olunmuştur (Krş., *Sicill-i osmanî*). *Tasvir-i efkâr*'da, Anadolu Orta-kol Müfettişi Ahmed Vefik Efendi'nin İstanbul'dan hareket ettiği, 23 Nisan, 1279 (6 Mart, 1863) tarihli nüshada bildirilmiştir (Nu. 89, 15 Ramazan, 1279). Aynı gazetenin 7 Eylül, 1863 tarihli sayısında muvakkaten İstanbul'a döndüğü yazılıdır (Nu. 125, 23 Rebi' 1., 26 Ağustos, 1280). *Terceman-ı ahval* gazetesinde de, bu me'muriyeti münasebetiyle bâzı kayıtlara rastladık: Vefik Paşa'nın "İnegöl'de icrâ-yi adaletle meşgul olduklarını oradan yazıyorlar" (Nu. 370, 24 Safer, 1280) deniliyor. Aynı gazeteden, bâzı işlerini tesviye için, birkaç gün sonra dönmek üzere Hazine-i hassa vapurlarından biriyle Gemlik'ten hareketle "bu sabah" İstanbul'a geldiği haber verilmiştir (Nu. 381, 19 Rebi' 1., 1280 - 31 Ağustos, 1863).

³⁵ Krş., *Sicill-i osmanî*, 11 Receb; *Âyine-i zurefâ*, 12 Receb; nişan tevcihi tarihi yalnız *Evkaf-ı hümâyûn Nezareti'nin Tarihçe-i teşkilâtı*'nda 19 Teşrinievvel, 1871 (4 Şa'ban, 1288) kaydedilmiştir.

³⁶ İ. M. Kemal İnal, *Evkaf-ı hümâyûn Nezareti'nin Tarihçe-i teşkilâtı*'nda 14 Zilkı'de gösterdiği tarihi, *Sicill-i osmanî*'de olduğu gibi, 15 Zilkı'de olarak düzeltmiştir.

³⁷ *Sicill-i osmanî*, 10 Rebi' I., *Âyine-i zurefâ*, 14 Şa'ban; *E. H. N. Tarihçe-i teşkilâtı*'nda 8 Rebi' II.'dir. Ta'yin tezkiresine göre *Son Sadr-ı a'zamlar*'da da 8 Rebi' I. olarak tahish edilmiştir (M. C. İbn Şeyh Nâfi'in eserinde 8 Rebi' II., 1289'da Derviş Paşa İslahat Meclisi a'zâlığına ta'yin edildiğinden, yerine, Sadâret Müsteşarı A. Vefik Paşa'nın Maârif Nâzırı olduğu kaydedilmiştir (*Ayn. eser*, s. 125).

³⁸ *Ruznâme-i ceride-i havâdis*, nu. 2239, 20 Cemâdâ II., 1290'da bildirilmiştir.

- 22 Temmuz, 1876 (13 Receb, 1293) Petersburg Fünun ve Sanâyi Sergisi'ne memleketimizi temsilen gönderilmesi
5. II. 1877 (21 Muharrem, 1294) Meclis-i meb'ûsân Reisliği
8. II. 1877 (6 Safer, 1294) Hediye-i askeriye Cemiyet-i umûmiyesi Reisliği
26. III. 1877 (11 Rebi' I., 1294) Vezâret tevcihi
14. VIII. 1877 (4 Şa'ban, 1294) 30,000 kuruş maaşla Edirne Valiliği³⁹
29. II. 1877 (23 Zilkı'de, 1294) Bu vazifeden ayrılması
27. XII. 1877 (21 Zilhicce, 1294) Meclis-i a'yan A'zalıği⁴⁰
11. II. 1878 (7 Muharrem, 1295) 30,000 kuruş maaşla ikinci defa Maârif Nâzırlığı
4. II. 1878 (1 Safer, 1295) Dâhiliye Nâzırlığı ilâvesiyle Başvekâlet'e ta'yini
18. IV. 1878 (15 Rebi' II., 1295) Azli
4. II. 1879 (11 Safer, 1296) 25,000 kuruş maaşla Bursa Valiliği⁴¹
12. I. 1882 (21 Safer, 1299) Murassa' Nişân-ı osmânî ile taltifi
16. X. 1882 (3 Zilhicce, 1299) Azli
30. XI. 1882 (19 Muharrem, 1300) İkinci defa Başvekilliği⁴²
2. XII. 1882 (21 Muharrem 1300) Başvekil'likten azli
- 2 Nisan, 1891 (22 Şa'ban, 1308) Vefatı

B. Me'muriyet Hayatında Muvaffakiyetleri

Yukarıdaki cedvel gözden geçirilince, Vefik Paşa'nın me'muriyet hayatının ilk yirmiyedi senesinde azil ve isti'falarla karşılaşmadığı, 1864'den itibaren ömrünün geri kalan yirmiyedi yılında beş defa azlolunduğu, çalışmasına sekiz sene imkân verilip, ondokuz yıl açıktâ bırakıldığı anlaşılır; fakat muvaffakiyetlerinin, hakkındaki birçok

³⁹ E. H. N. Tarihçe-i teşkilâtı'nda 17 Şa'ban gösterilen bu tarih, *Son Sadr-ı a'zamlar*'da tashih ve infisal tarihi de ilâve olunmuştur.

⁴⁰ E. H. N. Tarihçe-i teşkilâtı'nda 24 Zilhicce gösterilmiş, *Son Sadr-ı a'zamlar*'da tashih edilmiştir.

⁴¹ E.H.N. Tarihçe-i teşkilâtı'nda 10, *Son Sadr-ı a'zamlar*'da 11 Safer. 12 ve 26 Safer, 1296 tarihli *Ceride-i havâdis*'te ta'yini ve hareket ettiği bildirilmiştir (Nu. 3928, 3940).

⁴² *Ceride-i havâdis*, nu. 5159, 5161, 2 ve 3 Kânunievvel, 1882. Başvekâlet'e getirilince, Bursa Valisi iken hakkında menfi bir rapor veren Ferid Bey (Paşa), korkusundan geceyi Yıldız hamamında geçirmiş, bu münasebetle yazılan hicviye *Son Sadr-ı a'zamlar*'da neşredilmiştir (C. x., s. 1589).

şikâyetleri gölgede bırakacak kadar parlak olduğunu da kaydetmek icabeder.

1849'da Macaristan mültecileri mes'elesini halle me'mur olarak Bükreş'e gönderilen Vefik Paşa'nın, burada, Almanya sarraflarının Prusya Devleti'nin himayesinde banka teşkili teklif ettiklerini, bir devletin mülkünde teessüs edecek banka v.b. şeylere diğer hükûmetin karışmasından doğacak mahzurları anlatarak, banka nizamnamesinin tercemesini de ekleyip gönderdiği tahrirat üzerine, Reşid Paşa, Prusya Konsoloshânesi himayesinde bulunacak bankanın açılmasını önlemiştir. Memleketeyn Fevkalâde Komiserliği esnasında, tahliye hususunda Rusya'nın bâzı niyetlerini tasvibetmeyen Vefik Paşa'nın tuttuğu yol hükûmetimizce iyi karşılanarak, kendisine tahsinnâme gönderilmiştir⁴³. Onun bu mes'eleda ta' kibettiği siyasetten, Ubiccini de, Türkiye hakkındaki mektuplarında takdirle bahseder : "1849 senesinin nihayetinde Baltalimanı Muahedesi'nden birkaç ay sonra Ahmed Vefik Efendi, Fuad'ın yerine Memleketeyn'de Devlet-i Osmaniye Murahhas-ı mahsûsu oldu. Bu me'muriyette geçirdiği onsekiz ay zarfında mükemmel bir diplomat olduğunu isbat etti. Çoktanberi Bâb-ı âli, Çar ordularının karşısında o zamana kadar, siyâsete âşisnâ olmayan bu gencin yaptığı gibi, yüksek ve metin bir lisanla hukukunu muhafaza etmemişti. Bükreş'te Ahmed Vefik, vazifelerinden bir derece hârice çıkmalarına müsâade etmediği prens ile asilzâdelerin umacısı idi. Fesatlarına aslâ meydan vermediği Moskof murahhası ile generaleri ise, ellerinden gelse o Efendi'yi Sibirya'ya göndereceklerdi; bilâkis Romanya ahâlisi, hukuk ve menâfi'-i memleketi ne büyük bir gayretle müdafaa ettiğini bildikleri için, ona müteşekkir idiler. En son Moskof orduları Prut nehrini geçtikten sonra, Ahmed Vefik Efendi de Memleketeyn'i terkeyledi. İstanbul'a döndü. Herkes zannediyordu ki Hâriciye Nezâreti'ne ta'yin olunacaktı; fakat Sefâret'le İran'a gönderildi⁴⁴". Tahran'a ta'yinini bildiren resmî tezkirede, tecrübe olunan liyâkat ve dirâyetinden, "Acemler'in her hâline ve lisanlarına vâkif olduktan başka, elsine-i sâireye ve ahvâl-i âleme vukûf-ı kâmilî" bulunduğundan bahsedilir⁴⁵. Tahran'a 1 Temmuz, 1852 (16 Zilkı'de,

⁴³ Mehmed Salâhaddin, *Bir Türk Diplomatının Evrak-ı siyâsiyesi*, İst., Âlem Matbaası, 1306, s. 94 v.d.

⁴⁴ Ali Kemal, *Türklüğün Piri*, *Peyâm-ı sabah* gazetesi, Edebi Nüsha, nu. 25, 29 Kânunisanî, 1336.

⁴⁵ İ. E. M. Kemal İnal, *Son Sadr-ı a'zamlar*, c. x., s. 652.

1268)'de gelmiş bulunduğunu bildiren 10 Temmuz, 1852 tarihli tahrirâtında, Şah tarafından o zamana kadar hiçbir Büyük Elçi'ye olunmadık riâyet ve ihtirâmat icrâsı emrolunduğunu, ihtişamla karşılanıp, debdebeli bir alayla Tahran'a nasıl dâhil olduğunu kaydeder. Birçok siyâsî münâkaşa ve mücâdeleden sonra Türk Sefârethânesi'ne Osmanlı bayrağını çektiirmeğe muvaffak olması, mes'elenin fevkalâde ehemmiyetinden dolayı Tahran'daki İngiliz ve Rus sefirlerini hayrette bırakmış, buradan ayrılışında, Şah tarafından, kendisine en büyük rütbeden bir nişan verilmiştir⁴⁶. Said Paşa'nın, "Metânet-i efkârı, Napolëon III.'ün zamân-ı saltanatında, Berrü'-ş-Şam mes'eleşi için Paris'te mün'akid Kongre a'zâsının ve bizzât Napolëon'un hayret ve tahsinlerini celbetmiş ve kongrede Rusya murahhası Prens Gorkakof'a gâlibiyet-i kâmile ile galebe etmiştir" diye bahsettiği⁴⁷ Vefik Paşa'nın bu elçiliği esnâsında Napolëon'la münâsebetine, birçok mes'eleleri en kısa yoldan derhal halletmekteki mehâretine, memleketimizin şerefini nasıl koruduğuna dâir faâliyetlerini canlandıran birçok fıkralara da rastlamaktayız. Memleketimizi hâriçte temsil ederken gösterdiği başarı kadar dahildeki vazifeleri sırasında maârif ve i'mar sâhasındaki çalışmaları da mühimdir.

Evkaf Nâzirliği'nda, Süleymaniye Camii'ni ta'mir ettirdiği için birinci rütbe Nişan-ı osmanî ile taltif edilen⁴⁸ Vefik Paşa, yedi ay süren ilk Maârif Nâzirliği'nda kıra' mekteplerine karşılık tedârik etmiş, Süleymaniye vakf-ı şerîfi dâiresinde müstakil bir Dârü'l-muallimîn-i sibyan açmış, vilâyet merkezlerinde birer Meclis-i maârif teşkili, ilk tahsile ehemmiyet vermek gibi işlerle meşgûl olmuştur⁴⁹. *Terceman-ı ahval*'deki bir kayde göre, Maârif Nezâreti vâsıtasıyla neşrettiği kitapları gittiği yerlerdeki mekteplere ve halka dağıttırılmış, bir sene zarfında bu kitapların mikdârı 92,082'yi bulmuştur⁵⁰. Bursa Vâlisi iken bir tahrirât

⁴⁶ *Âyine-i zurefâ*, s. 132 v.d. *Ceride-i havâdis*, nu. 711, 24 Muharrem, 1271.

⁴⁷ *Mektuplar*, İst., Asır Matbaası, 1908, s. 22 v.d. Ebüzziya'nın *İkdam*'daki yazısında, Vefik Paşa hakkında *ahmak* sıfatını kullanması münasebetiyle yazılmıştır.

⁴⁸ Vefatı münasebetiyle neşredilen *Ahmed Vefik Paşa* başlıklı makale, *Servet-i fûnun* mec., nu. 3, 28 Mart 1307.

⁴⁹ Mahmud Cevad İbn Şeyh Nâfi', *Maârif-i umumiye Nezâreti Tarihçe-i teşkilât ve İcraâtı*, İst., Matbaa-i âmire, 1338, c. 1., s. 127 v.d., s. 178 v.d.

⁵⁰ M. Zeki Pâkalın, *Ahmed Vefik Paşa*, İst., Ahmed Said Matbaası, 1942, s. 145. Vefik Paşa'nın bu kitap dağıtımına işi, Anadolu Sağ-kol Müfettişliği sırasında (22 Mart, 1863-Ekim, 1864)dır. *Maârif-i Umumiyye Nazâreti Tarihçe-i teşkilât ve İcraâtı*'nda 1281 (1864) senesine ait muhtelif maddeleri içine alan bir vesika vardır;

neşriyle, “vilâyetin her tarafında ber-mûcib-i nizam maârifin mecburî-ü't-tahsil olmasını ve mekteplerin usûl-i tedrisiyyesi hakkında ta'limât-ı mufasssala irsâl ve zükûr etfâl on-onüç ve inas on yaşına kadar adem-i devamları hâlinde İhtiyar Meclisleri ile âile pederlerinin mes-ûl kalacaklarını” ihtar ettiğini görüyoruz. Evvelce Bursa'da ondokuz kız, onsekiz erkek sibyan mektebi mevcut olup, mekteplerden onbeşi kullanılmayacak hâlde ve yirmibiri de haraptı; 1500 kadar talebe mescid ve namazgâhlarda, veya bâzı kimselere âit binalarda tahsillerine devam etmekte idi. Vefik Paşa, Bursa'da Vâli iken evvelkilere onaltı mektep ilâve etmiş, talebe sayısı yarıya yakın artmış, erkek ve kız rüşdiyelerine itinâ ile, bir üçüncü kız rüşdiye mektebi açtırmıştır; yüksek fiyatla alınmasını teşvik ederek el işlerini himaye ettiği gibi, Bursa eşrafının da iânesiyle maârife âit tahsisatı artırmıştır⁵¹; fakat Vefik Paşa'nın Bursa Vâlisi iken çalışmaları i'mar bakımından, maârife göre daha çoktur.

Vefik Paşa'nın Bursa'daki i'mar çalışmalarının bir kısmı, Anadolu Sağ-kol Müfettişi bulunduğu zamana aittir. İbrahim Sarım Paşa'nın vâliliği sırasında tanzimine başlanılan Gemlik yolu İnciler mesiresi altında Cevizlik adlı yere kadar yapılmış, şehre iltihak edilmemişti; 1864'de Vefik Paşa, bu yolun Cevizlik'ten Hükûmet Konağı civarındaki Zambaklı Mektebi'ne kadar kısmını, bir saatlik mesafeden çok mahallini en ufak bir inhiraf olmayarak açtırmıştır. 1864'de Müfettiş olarak Bursa'da bulunduğu sırada böyle bir şehirde hastahanenin en lüzumlu olduğuna vâkıf olduğundan bir hastahane inşasını düşünmüş, İsâ Bey Medresesi yanındaki Damad Efendi Konağı denilmekle meşhur binayı yüksek ve havadâr mevki dolayısıyla satın alarak ta'mir ettir-

bunda, “Memâlik-i mahrûsa-i şâhâne'de kâin bi'l-cümle mekâtib-i rüşdiyye ve sib-yâniyyede bulunan etfâlin tahsil-i ilm-ü ma'rifet eylemek niyyet-i hayriyyesiyle geçen seksen senesi Ramazan-ı şerîf'i ibtidâsından seksenbir senesi Şa'ban-ı muazzam'ı gâyetine kadar bir sene zarfında bâ-irâde-i seniyye Maârif Nezâreti celilesi ma'rifetiyle tab'ettirilerek mahâl-i ma'lûmeye irsal kılınmış olan eczâ-yi şerife ile kütüb-i resâilin mikdârı 92, 382 ve atûfetlû Ahmed Vefik Efendi Hazretleri'nin dahi tef-tişinde gittikleri mahaller mekâtibine tevzi' ve taksim eylemek üzere yine Maârif Nezâreti celilesi ma'rifetiyle tab' ve temsil ettirdikleri kütüb ve resâil ve eczâ-yi şerifenin dahi 99, 700 adede, yâni bir sene zarfında taşralara gönderilen kütüb ve sâire 192, 82 adede bâliğ olduğu kayden tebeyyün eylemiş” olduğu kaydediliyor (S. 87. v.d.). Bu kayıttan anlaşıldığına göre, Vefik Paşa'nın bastırıp dağıttığı kitap sayısı, Maârif Nezâreti'nin dağıttığı kitap sayısından 7,318 adet fazladır.

⁵¹ *Ceride-i havâdis*, nu. 3961, 4104, 14 Mart, 28 Ağustos, 1879.

miş, önündeki caddeyi genişletmiş, hastahaneye irad te'mini için bâzı emlak almışsa da, o sırada bütün teftiş me'murluklarının lâğvından dolayı hastahanenin küşadına imkân bulamamış, ancak, 1868 (H. 1285)'de Hakkı Paşazâde Hacı İzzet Bey'in vâililiği zamanında açılabilmiştir. Bursa'ya 1879'da vâli ta'yin edilince Gurabâ Hastahanesi bitişiğindeki İsâ Bey Câmii'ni ta'mir ettirdiğini, Murâdiye semtine giden yokuş ve caddeler terkölunarak bâzı caddeler açtirdiğini, böylece Hisar'ın her tarafına araba işleme imkânı hâsıl olduğunu, alınan emlakle hastahanenin iradının çoğaltıldığını, Tuz-Pazarı'nda ve zelzelede yıkılmış bulunan Demir-Hanı'nın sahipleri tarafından terk, bu suretle yeni caddeler açıldığını, İnegöl civarındaki Çitli mâden-suyu gelirinin, Paşa'nın, Sultan Abdülhamid'e müracaatı neticesinde hastahaneye vakfedildiğini, yine, bu esnada Bursa Belediye Reisi olan Eşref kaydediyor. 1861 (1278)'de zelzele yüzünden harabolan ve Umur Bey semtinin yukarısında bulunan Câmi-i Molla Arab'ı ta'mir ettiren, bu güzel semtin sekeneden hâlî kalmaması için civarına Tatar muhacirleri iskân eden, evler, bir de mektep yaptıran Vefik Paşa'dır. Çekirge yolu üzerinde metrûk bulunan Topuklu Bahçe'ye yollar açtırarak yol boyunca misafirhâneler, dükkânlar, evler yaptırmış, Ruscuk'tan gelen muhâcirleri buraya yerleştirmiş, meskûn hâle getirilen bu semte Ruscuk Mahhalesi adı verilmiştir. Kayagan Câmii gedikleri ashâbının kimine başka yerler, kimine bedellerini vererek o civardaki dükkânları kaldırtıp câmiin avlusuna intizam veren Vefik Paşa, 6 Ağustos, 1880 (29 Şa'ban, 1297)'de yanan Manavzâde semtini tesviye ettirmiş, i'mar sayesinde, bu semt halkını bir yerden diğer yere giderken dolaşık yollardan geçmek külfetinden de kurtarmıştır. Vefik Paşa'nın, teftiş me'murluğuna kadar, yolların genişletilmesine, yeni caddelerin açılmasına ehemmiyet verilmeyen⁵² Bursa'da bir de tiyatro te'sis ettiğini görüyoruz; bu husustaki tafsilâta eserlerinden bahsederken yer vereceğiz.

Vefik Paşa'nın, müfettişliği sırasında Bursa i'mâr işlerini ne kadar ciddî ele aldığını, *Tasvir-i efkâr*'da çıkan ve ehemmiyetinden dolayı aynen neşrettiğimiz aşâğıdaki makale de göstermektedir :

⁵² İsmâil Belig, *Güldeste-i riyâz-i irfan ve Vefiyyât-ı dânişverân-ı nâdiredân*, Huda-vendigâr Matbaası, 1287, Vefik Paşa'nın Bursa Valiliği sırasında burada Belediye Reisi bulunan ve eserin tâbır'ı Bursalı Eşref b. Ali Bey'in ilâve ettiği notlar; sırasıyle bk., s. 372, 433, 195, 472, 391, 332 v.d.

“İstanbul’dan Bolu’ya giderken Bursa’ya uğradığımdan müfettiş atufetlû Ahmed Vefîk Efendi Hazretleri’nin teşebbüsât-ı vâkiasından meshûdum olanların ber-vech-i âtî beyanına ibtidâr ederim :

“Şöyle ki mukaddemâ Bursa ile Gemlik arasında inşasına başlanılıp nâ-tamam bulunan yol, sûret-i muntazamada olmayıp, hele şehre girerken mezaristan aralarından eğri-büğrü birtakım sokaklardan geçilmekte idi. Şimdi Bursa konağına takriben 20 kadem mesâfeden, 14 arşın vüs’atinde ve hatt-ı müstakim üzerine bir tarîk açılarak iki saatlik mesafesi tanzim olunmuş ve Gemlik tarîkının dahi mezkûr yol ile birleşmesi için kezâlik hatt-ı müstakim üzerine inşasına başlanılmıştır ki bu tarîkin istikameti hâlinde Bursa’ya Gemlik hayliden hayli kurbîyyet kesbedecektir.

“Bursa’da bulunan Tophâne ve Kal’a’nın bâzı mahalleri yedi âhara geçmiş olduğu hâlde, istihlâs olundu ve Hükûmet Konağı’ndan bed’ ile, Ulu Câmi yanından geçen yol dahi müceddet ve müstakim olarak tesviye olunup, bu hat üzerine biri zikrolunan Tophâne mahal-line ve diğeri Kaplıcalar’a olmak üzere bir şube-i vâsia dahi küşâd olunmuştur. Bir yol dahi, Taksim denilen mahalde vâki Kasr-i hümayûn’a açılmış ve köprüleri müceddeden inşâ olunmakta bulunmuştur.

“Çarşı’daki dükkânların saçak ve sâiresi pek güzel tanzim ettiriyor ve Sultan Bayezid vakfından Çarşı’da bulunan İpek-hanı harap olmuş ve odaları muattal kalmış idi; gâyet muntazam ve müceddet olarak ta’mirine mübâşeret kılınmıştır Mukaddemâ harap olmuş olan birtakım câmi ve mescitler tarz-ı cedit üzere ta’mir olunmakta ve avlıları kalabalıktan kurtarılmak için bâzılarına yeniden kapılar açılmaktadır.

“Husûsiyle Ulu Cami, şehrin zînet ve şerefi mesâbesinde iken ta’miri nâkıs kalmış idi. Şimdi kâffe-i levâzimâtı ibka olunarak, üzeri dahi cam ile tezyin olunmuştur ve avlısı zâyi olmuş iken meydana çıkarılıp minâresinin dahi inşasına mübâşeret kılınmıştır.

“Müesses-i devlet olan Sultan Osman Gâzî türbesinin noksanı ikmâl olunmakta ve pençereleri gâyet nefis yapılmaktadır. Sultan Orhan’ın merkadi ikmal olundu.

“Sultan Cem türbesi ve Çelebî Sultan Mehmed camii ta’mir olunmakta olduğu sırada, divarlarında misli görülmemiş derecelerde musanna’ hutut ve nukûş ve çiniler meydana çıktı; hattâ câmi-i mezkûr mahfilinin zemini dahi çinidir. Ve’l-hâsıl Bursa’da nekadar salâtin türbe ve câmiü var ise ta’mir olunuyor.

“Bursa’dan üç nehir cârî olarak, bunlar şehrin önünden ayrı ayrı mürur eylediklerinden, bütün ovayı bataklık ederler idi. Bu def’a suların mecraları açılıp cümlesi birleştirilerek, muattal olan arâzi kâmilen kurtarılmıştır.

“Malûmdur ki Bursa fabrikalarında şimdiye kadar birtakım kâr-ı kadîm şeyler îf’âl olunmakta idi. Bu kerre İstanbul’dan biraz Frenk kumaşları nümûnesi getirtilip ve fabrikacıların ahvali mümkün mer-tebe islâh olunup, mezkûr nümûnelere tatbikan gâyet güzel ve çiçekli birtakım kumaşlar yapılmaktadır ki arşını 30 ve 66 kuruşa satılan Frenk kumaşlarının aynı 10 ve 23 kuruşa çıkarılmıştır.

“Yol üzerinde bulunan Yenişehir ve Bileceik’e uğradım. Müfet-tiş-i müşarileyh oraları devrettiği hengâmda Yenişehir’de zükûr ve nisvana ayrı ayrı pazar yerleri ve bir güzel kârgir çarşı tanzim ve Sinan Paşa merhumun camiini termim ettirmiştir ve Bilecik’te dahi kasabanın yokuşta ve dağınık bulunması cihetiyle, mahalle arasında olan çarşı halkca sıkıntılı bulunduğundan, kasabanın alt tarafına bir güzel çarşı ve bir İpek-hanı inşa eylemiştir⁵³”.

Günlük gazeteler gözden geçirilince, Vefik Paşa’nın, yine müfet-tişliği sırasında, adli ve mâlî işlerle de ne kadar yakından alâkadâr olduğu açıkca anlaşılır. Vefik Paşa’ya, Bursa’ya geldiğindenberi altı gün içinde 4,000’den çok dâvâ arzedilmiştir. Bunları adâlet ve mer-hametle tesviye ettiğinden bahsolunarak, “Adâlet ve hakkâniyet ve aceze-i ahâlîye merhamet, işbu hasenât-ı âliye-i mülûkânenin nâsir-i sâdıkı denilmeğe şâyeste olan şu zâtın teftiş hâlleri zimmunda me’mur buyuruluşundan dolayı ahâlî ve fukarânın gece gündüz duâ-yı pâ-dişâhî ile meşgûl buldukları, mahallinden alınan muharrerâtan anlaşılmıştır” deniliyor⁵⁴. Yine bu münâsebetle, *Terceman-ı ahval* gazetesinde şu izahlara rastlanır :

“Müfettiş atüfetlû Ahmed Vefik Efendi Hazretleri teftiş komisyonunun avlısına haymeler rekzi ile ehl-i irz ve tüccar ve her nevi erbâb-ı vukuftan mürekkep beş komisyon tertibederek, deâvî-i vâkıanın az vakitte bir haylisini tesviye ettirdiler. Bir taraftan dahi tahsilât ile uğraşılmakta olup, emvâl-i mîrî bakâyâsından birkaç günde 700,000 ve vâridât-ı mevkûfe mektûmâtından dahi 100,000 kuruş tahsil olunduğu sûret-i sahîhada mervîdir. Müşarileyh, habs-

⁵³ Nu. 199, 26 Zilhicce, 20 Mayıs 1280/1864.

⁵⁴ *Tercemân-ı ahvâl*, nu. 411, selh Cemâdâ 1., 1280/12 Kasım, 1863.

hâneleri dahi bizzat teftiş ile, cezâ-yi muayyenini ikmâl eden ve bilâ muhâkeme kalıp müddet-i cezâiyesini mahbeste çıkarmış olanları salıvermişlerdir⁵⁵,,

Vefik Paşa'nın Meclis-i meb'ûsân Reisliği, Başvekilliği, memleketimizin buhranlı devirlerine rastlar. Mağlûbiyetle biten Türk-Rus harbi sonunda, Bolayir istihkâmatı kumandanlığına ta'yin edilen Süleyman Paşa'nın, Edirneli Rasim Bey'le Benefşezâde Ahmed Efendi'nin, bu mağlûbiyeti ve memleketin uğradığı felâketleri Abdülhamid'e yükleyecekleri, meb'uslara te'sir edecekleri endişesiyle isâbetli ve kesin kararlar vermekteki cesaretiyle ma'ruf Vefik Paşa Meclis Reisliği'ne getirilmiştir. Altı ay Meclis Reisliği, ikibuçuk ay süren Başvekilliği zamanında birçok münakaşaları önlemek, Ayastafanos Muahedesini imzalamakla berâber, içeriden ve dışarıdan sarsıcı hâdiselerle dolu böyle bir devirde müsbet işler görmeğe esasen zaman ve imkânlar da elverişli değildi.

II.

VEFİK PAŞA'NIN ESERLERİ

A) İlmî Eserleri (1847-1864)

Elimizde yirmibeş kadar eseri bulunan Vefik Paşa'nın neşriyatı tedkik edilince, 1847-1864 yılları arasında ilmî sahada çalıştığı, 1869'dan 1886'ya kadarki faaliyetinin, *Lehçe-i osmanî* hâriç, san'at sâhasına inhisar ettiği görülür.

Vefik Paşa'nın matbû eserlerinin ilki, Tab'-hâne-i âmire'de basılan *Sâl-nâme*'dir; kitabın kapağında yalnız *Sâl-nâme*, 1263 kaydına rastlıyoruz. Memleketimiz me'murlarını, Avrupa devletleri ve ileri gelenlerini, yortu günleri de dâhil takvimleri, yabancı devletlerin gelir ve giderini ve bunun Osmanlı sikkelerine göre karşılığını, kara ve deniz yolları ta'rifelerini içine alan *Sâl-nâme*'nin mukaddimesinden, bizde bu nev'in ilk örneği olduğu anlaşılacakla berâber, Vefik Paşa tarafından tertibedildiğine dâir bir kayde rastlanılmaz. Hususî kütüphânesine âit katalogdan anlaşıldığına göre zengin bir *Sâl-nâme*

⁵⁵ Aynı gazete, nu. 413, 5 Cemâdâ 11., 1280/17 Kasım, 1863.

kolleksiyonuna sâhip olan Vefik Paşa'nın⁵⁶ istatistike âit faydalı eserler vücade getirdiğini, bunların ekseriyetle tab'olunmadığını kaydeden Ubiccini, en mühim eserinin 1263 (1846-47) yılına ait *Sâl-nâme-i devlet -i osmaniye* olduğunu, ondan sonra Sâl-nâmeler'in muntazam devam ettiğini yazar⁵⁷. Vefatı münâsebetiyle neşrolunan hâltercemesinde de, "1263'de ilk defa olarak neşrolunan sâl-nâme-i resmîyi müşâriyleh tertip ve te'sis etmiştir" deniliyor. 1265 sâl-nâmesinin Abdül'aziz'e takdimi münasebetiyle yazılan ve Sadr-ı a'zam Mustafa Reşid Paşa'nın imzâsını taşıyan arz tezkiresinde, o yıla âit sâl-nâmenin de Terceme Odası hulafâ-i mütehayyizânından Ahmed Vefik Efendi tarafından tertibedildiği, değerli bendegândan olduğu hâlde maddî sıkıntı içinde bulunduğu, Reis Rifat, Hâriciye Nâzırı Âlî Paşalar ve Müsteşar Hacı Edhem Bey'le, kendisine 5000 kuruş atıyye-i seniyye buyurulması hususunda müzakere edildiği, irâde edildiği takdirde bunun icra olunacağı bildiriliyor⁵⁸; bundan, 1265 (1848-49) sâl-nâmesini de Vefik Paşa'nın hazırladığını öğreniyoruz.

Husûsî kütüphânesinde memleketimizde ve Londra'da basılan Türk darb-ı mesel mecmualarından başka, Lâtince olup Türk atasözlerini de ihtiva eden mecmualar bulunan Vefik Paşa'nın ikinci eseri *Müntehabât-ı durûb-ı emsal*'dir; bunun altında *Atalarsözü* ifadesi vardır. Eserin adı husûsî kütüphânesinin katalogunda *Durûb-ı emsal-i osmaniye* olarak gösterilmiş, İstanbul'da 1268 (1852'de) basıldığı kaydolunmuştur⁵⁹; fakat bizde mevcut tab'ında basıldığı yer ve tarih

⁵⁶ *Ahmed Vefik Paşa Merhûmun Kütüphâne Defteridir - Catalogue de la Bibliotheque de Feu Ahmed Vefik Pasha*, Constantinople. Maârif Nezâreti Celilesi'nin ruhsatıyla tab' ve neşrolunmuştur, Taş ve Hurûfat Matbaası, K. Bağdatlian, 1893. Sâl-nâmeler için bk., nu. 1145-1165.

⁵⁷ Ali Kemal, *Türklüğün Pîri, Peyâm-ı sabah*, Edebî Nüsha -25, 29 Kânunisanî, 1336.

⁵⁸ *Servet-i fînun*, nu. 3, 28 Mart, 1307. Bu tezkire İ.E.M. Kemal İnal tarafından da neşredilmiştir (*Son Sadr-ı a'zamlar*, c. x., s. 704).

⁵⁹ Nu. 697. Vefik Paşa'nın, *Lehçe-i osmanî* dışında te'lif, terceme hemen bütün eserlerinde kendi adı kaydedilmemiştir. Ali Emîrî ve Türkiyat Enstitüsü kütüphanelerinde matbû nüshası bulunan, üzerinde sahibinin ismi yazılmamakla berâber Vefik Paşa'ya aidiyeti bildirilen darb-ı mesel mecmuası *Müntehabât-ı durûb-ı emsal* olarak kaydolunmuştur (Adnan Ötügen, *Darb-i mesel Mecmuaları kitâbiyatı - II, Atsız Mecmua*, yıl 2, nu. 13, 15 Mayıs, 1932. Nihad Samî Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı*, İst., Yedigün Neşriyatı, s. 329). Kendi kütüphanemizde de bir nüshası bulunan bu eserin kapağında *Müntehabât-ı durûb-ı emsâl* ve bunun altında daha küçük harfler ile *Atalarsözü* ifadesi vardır. Gibb katalogunda, bu atalarsözü

hakkında birşey yoktur. Bu tarih doğru ise, *Mütehabât-ı durûb-ı emsal*, Hıfzî'nin 1846 (H. 1262)'de neşredilen eserinden sonra memleketimizde basılan ikinci Türkçe atasözü mecmuasıdır. İlk harflerine göre alfabetik sıralanan, atasözlerinden başka halk ta'birlerini de içine alan üçyüz sayfadan fazla eserde, 291-303 'üncü sayfalar, sonradan ilâve edilen, yine alfabetik surette *a* harfinden *y*'e kadar sıralanan atasözü ve ta'birleri içine alıyor.

Halkçı bir san'atkâr olan Vefik Paşa, *Atalarsözü* mecmuasını tertibetmekle Tanzimat muharrirleri arasında âdeta bir çıkır açmış, Şinasi, Ahmed Midhat ve Ebüzziya, ondan sonra bu nevi'de eserler vermişlerdir.

Ahmed Vefik Paşa, Divan-ı muhasebat Reisi iken, yeni açılan Dârü'l-fünun'da ilk tarih dersini 17 Şubat, 1863 (27 Şa'ban, 1279)'da vermiş⁶⁰, bunlar hulâsa olarak ve *Hikmet-i tarih* adıyla tefrika edilmiştir. Kitap sahifesi şeklinde neşrolunan tefrika⁶¹, aynı sene, "Atüfetlü

eserinin adı, *Türklî dârub-ı emsal* olarak (İstanbul, 1288/1871-72) kaydedilmiş ise de, yanlışır (*A Hand-List of the Gibb Collection of Turkish and other Books in the Library of the University of Cambridge*, Cambridge at the University Press, 1906); çünkü *Türklî Durûb-ı emsal* Ahmed Midhat Efendi'nindir ve nüshaları tükendiği için, fotoğraf suretiyle aslı, E.J. Davis tarafından İngilizce'ye tercemesi de basılmıştır (London, Sampson Low Marston and Co., Limited, 1898). Eserin aslı 1878'de basılmıştır. Thüry Joseph, Vefik Paşa'nın eserini, 1871'de neşredilmiş gösteriyor ve Hıfzî'nin 1846'da basılan *Manzume-i durûb-ı emsal*'ini gözönüne almayaarak, "ilk Türkçe durûb-ı emsal mecmuası" olduğunu kaydediyor (*Millî Tetebu'lar Mecmuası*, c. I., nu. 2, "Orta - Asya Türkçesi üzerine tedkikler", s. 224). Tekezâde M. Said Bey, *Cümel-i müntahabe-i Türkîye —yahud— Atalarsözü* adlı ve 5742 emsâli içine alan eserinde, Vefik Paşa'nın *Atalarsözü*'nden çok faydalanmıştır (İst., Kasbar Matbaası, 1312). Prof. Fuad Köprülü'nün ifadesine göre, bu zat, Kabataş Lisesi resim hacalığında bulunmuştur; Vefik Paşa'nın kızı Adviye Hanım'ın damadı, Atiyye Hanım'ın kocasıdır.

⁶⁰ Münif Paşa, *Dârü'l-fünun Dersleri, Mecmua-i fûnun*, nu. 8, Şa'ban, 1279. Ayrıca bk., Akçuraoğlu Yusuf, *Türk Yürü*, İst., Yeni Matbaa, 1928, s. 303.

⁶¹ *Tasvir-i efkâr*, nu. 70-76, 8-29 Ramazan, 1279. 24 Şa'ban, 1279 tarihli (Nu. 66) *Tasvir-i efkâr* gazetesinde, "Dârü'l-fünun'daki dersler çoğaltılarak haftada iki gün, şimdiki halde saat yediden sekize kadar Divan-ı muhâsebât Reisi Ahmed Vefik Efendi Hikmet-i tarih'ten, Meclis-i tahkik Reisi Salih Efendi Tarih-i tabii'den bed' ile Şa'ban'ın yirmialtıncı Cumaertesini ve yirmiyedinci Pazar günü iki ders küşad olunacağı umuma tebliğ olunur" deniliyor. Ramazan dolayısıyla ders saatlerinde yapılan bâzı değişiklikler de *Terceman-ı ahval* gazetesinde ilân olunmuştur (Nu. 312, 29 Ramazan, 1279-20 Mart, 1863): Dârü'l-fünun'da Vefik Efendi ve Salih Efendi'nin verdiği Hikmet-i tarih ve Tarih-i tabii derslerinden ilki, Ramazan mü-

Ahmed Vefik Hazretleri'nin Dârü'l-fünun'da verdiği Hikmet-i tarih dersinin hulâsasdır" izahatıyla kırkdört sahifelik bir kitap hâlinde de tab'olunmuştur. Üç fasıldan ibaret *Hikmet-i tarih*'in *Mukaddemât-ı tarih* başlıklı birinci kısmında tarih ilminin ta'rifinden sonra Olimpiyad, Zülkarneyn, Hicrî ve Milâdî tarihlerle, İlk, Orta ve Yeni-çağlar, tarih ilminin me'hazları hakkında bilgi verilmiş, ikinci fasıl Fitret ve Tûfan, üçüncü fasıl milel-i kadîme mevzuunda izahata ayrılmıştır. İfadesi gayet vâzih olan *Hikmet-i tarih*, o zamana göre çok sade bir dille yazılmıştır.

Tasvir-i efkâr'da *Hikmet-i tarih*'ten sonra *Şecere-i Türkî* yine kitap sahifeleri şeklinde, hattâ sahife numaraları da konularak tefrika olunmuştur⁶². Eser, Ebu'l-Gâzî Bahadır Han'ın *Şecere-i Türkî*'ünün Anadolu lehçesiyle tercemesidir. Vefik Paşa'nın bu eseri, hususî kütüphanesinde mevcut (Nu. 461) ve Kazan'da 1825'de tab'olunduğu kayıtlı nüshadan terceme ettiği muhtemeldir. Küçük boyda 152 sahifeden ibaret bu eser, *Şecere-i Türkî*'ün tam tercemesi değildir. Eserin kapağında mütercim adına, basıldığı tarihe ve yere ait kayde rastlamıyoruz; "bir zat ma'rifetiyle İstanbul Türkçesi'ne tahvil olunmuştur" deniliyor.

Hârizm Şiban Hanları'ndan Ebu'l-Gâzî Bahadır Han (1603-1663), *Şecere-i Türkî*'ü dokuz fasıl üzerine tertib ve Âdem'den, kendi devrine, yâni Şibanîler'in Hârizm'de hâkimiyetine kadarki Türk tarihine tahsis etmiştir. Vefik Paşa'nın tercemesi tam değildir; Âdem'den Mogollar'a kadarki iki bâb'ı tam, üçüncü bâb'ı teşkil eden Cengiz

nasebetiyle saat yediden sekize kadar süreceği, günlerin uzaması sebebiyle derslerin Kalem vakitlerinden önce verileceği bildirilmiştir.

⁶² Nu. 131-173, 14 Rebi' II. - 16 Ramazan, 1280/28 Eylûl, 1863-24 Şubat, 1864. Zeki Velidî Togan, *Şecere-i Türkî*'ün "Ch. Ferah'in idaresinde ve onun bir Lâtince mukaddimesi ile Kazanlı âlim İbrahim Halfin tarafından Lâtince, *Abulgasi Bagadur Chani Histiria Mongolorum* ünvanı altında ve ilk sahifesinde Türkçe olarak *Uşal* (yâni uşbu-işbu) *Şecere-i Türkî* kitabı 1824'de basılmıştır" ibaresi ile Kazan'da tab'olunduğunu, Vefik Paşa'nın bu basımı esas aldığını, *uşal*'ı kitabın ismine ait bir kelime telâkkî ettiğini, bu sebeple bu kelime Türkiye'de *Evsal-i şecere-i Türkiye* (Bk., *İ.A.*, 1., s. 209) şeklinde okunduğunu kaydediyor (*İslâm Ansiklopedisi*, cüz 30, Ebulgâzî Bahadır Han mad., s. 82). Vefik Paşa'nın kitabının kapağında "Uşal Şecere-i Türkî" Ebulgâzî Bahadır Han bin Arap Mehemmed Hân'ın eseridir" kaydı, kelimenin mânasında galiba tereddüt ettiğinden, ilk bahsin başında *Asl-ı şecere-i Türkî* ibaresi mevcuttur. Ebulgâzî Bahadır Han maddesinde kaydedildiği üzere, tefrika 1864 Şubat'ında değil, 1863 Eylûl'ünde başlamıştır.

devrini ise kısmen içine almaktadır. “Tarih ve destanlar ve hâtıralar ile karışık yazılan tipik bir Türk tarihi” olan *Şecere-i Türk*’ü Anadolu lehçesine terceme eden Vefik Paşa, Osmanlılık milliyet mefkûresinin hâkim bulunduğu Tanzimat devrinde çağdaşlarından farklı olarak ve Süleyman Paşa’dan önce, tarihî türküçülük yolunda ilk adımı atmış bulunuyor.

Ahmed Vefik Paşa’nın ilk eserleri arasında bir de *Fezleke-i tarih-i Osmanî* vardır. İsminden de anlaşıldığı gibi bu muhtasar Osmanlı tarihinin mukaddimesinde, “Her asrın vakâyii bu kitabın birer faslı ittihaz olunup, fasl-ı evvelde binâ-yi devletin te’sisine ve fasl-ı sâni’de tevsi’-i daire-i memlekete nasıl ikdâm olunduğu ve fasl-ı sâliste Âl-i osmânî evc-a’lâ-yi şân-ü azamete tereffü’ ettiği ve fasl-ı râbi’de kavânin ve nizamâtın bâzı mertebe ihlâli, askerinin itaatten çıkmasına ve milletin ihtilâline netice verdiği ve bu fenalık müstevcib-i za’f olarak fasl-ı hâmistе artık umûr-ı hâriciyece hayli mefreti müstelzim olmuş ise de, fasl-ı sâdiste yine tecdid-i usûl-i hükûmete karar vererek mihr-i saltanat tekrar kesb-i ferr-ü şevket eylediği şerh ve beyan kılınmıştır” deniliyor. Eser, “Abdülhamecid vefat eyledi (1277). Vaktâ ki şevketlû, azametlû Abdül’aziz Han Efendimiz Hazretleri câlis-i taht-ı osmanî oldukta himmet-i bülend-rütbet-i padişâhaneleri ile Karadağ cengi bitip, haydutların hakkından gelindi.Ordu yeni hey’ete girip donanma meydana geldi. Ulûm neşri için kitaplar basıldı. Mektepler açıldı. Kanunlar neşrolundu. Yine ilm-ü kemal, revâcını bulduğu günler göründü. Cenâb-ı rezzâk-ı âlem bunca hayırlı umûrun itmam ve ikmalini müyesser buyursun, âmin” cümleleriyle ve Vefik Paşa tarafından yazıldığı muhtemel,

*Birer Abdülhamîd, Abdülmecîd, Orhân-ü İbrâhim
İkişer Bâyezîd Hân-ü Süleyman Hân-ü Mahmud Hân
Üçer Sultân Osmân-ü Selim Hân ile Ahmed Hân
Dahî dörder Mehemmed’lê, Murâd-ü Mustafâ Hânân
Hudâ tahtında bâkî eylesün şâhenşeh-i devri
Bu gün Abdül’azîz Hân mülke sultan, milletê hâkân*

mısra’larıyla sona eriyor⁶³.

⁶³ M. Nihad Özön, *Fezleke-i tarih-i osmanî*’nin önce 1286 (1869)’da, onbirinci baskısının 1302 (1885)’de neşredildiğini kaydediyor (*Ahmed Vefik Paşa, Zorakî Tabib, İst., Remzi Kitabevi, 1940, s. 24*). Pek çok basımları bulunan eserin Vefik Paşa’nın kütüphane katalogunda 1280 (1863-64) tab’ı gösterilmiştir (Nu. 906).

Vefik Paşa'nın *Tarih-i Osmanî* adıyla basılan eseri, ufak-tefek ifade farkları hariç bölümleri ve muhteviyatı itibariyle *Fezleke-i tarih-i osmanî*'den başka birşey değildir. *Tarih-i osmanî*, Vak'a-i hayriye hakkında izahatla sona erer; *Fezleke-i tarih-i osmanî*'de buna ilâve olarak Vak'a-i hayriye'nin neticelerinden de bahsolunduğuna göre, son cümlelerinden her ikisi de Abdül'aziz devrinde basıldığı anlaşılan ismi ayrı, fakat muhteviyatı aynı bu tarihlerden önce *Tarih-i Osmanî*'nin, daha sonra *Fezleke-i tarih-i osmanî*'nin tab'olunduğunu söyleyebiliriz⁶⁴.

1847'den itibaren sâl-nâmeler, istatistikler tertibeden, 1863-64'de biri folklor, üçü tarih sahasında dört eser neşreden Vefik Paşa'nın bundan sonraki çalışmalarını *Lehçe-i osmanî* dışında, Fransız klâsiklerinden terceme ve *adaptation*'lar teşkil ettiğini göreceğiz.

⁶⁴ Bizim gördüğümüz Matbaa-i âmire tab'ı *Tarih-i osmanî*'de basım tarihi yoktur; son sahifesindeki, "İşbu *Fezleke-i tarih* mukaddemâ *Ceride-i havadis* nüshalarında Ahmed Cevdet Paşa Hazretleri'nin namına ilân olunmuş ise de, bunun müellifi Ahmed Vefik Paşa olduğundan tashihen tezyil ve ihtar olundu" ifadesinden, *Tarih-i osmanî*'nin bâzan da *Fezleke-i tarih-i osmanî* adı ile neşredildiği anlaşılır. T.T. Kurumu'ndaki Matbaa-i Âmire tab'ı, 1290 yılına âit olup yedinci basımıdır. Prof. Mükrimin Halil İnanç'a göre, *Fezleke-i tarih-i osmanî*, "tıbki Avrupa'nın mektep tarihleri tarzında, Osmanlı tarihini teşekkül, terakkî, tekâmül ve inhitat nokta-i nazarından devrelere ayırmış ve her fasılda teşkilât ve medeniyet hakkında da malûmat vermiştir. Paşa'nın bu eseri kendinden sonra bu yolda tedrisî veya terkibî eser yazmak isteyenlere rehber olmuş ve Ahmed Midhat Efendi, Mansurizâde Mustafa Paşa, Murad Bey ve Abdurrahman Şeref Efendi, eserlerinde onun tasnif ve taksimini kabul etmişlerdir" (*Tanzimat'tan Meşrutiyet'e Kadar Bizde Tarihçilik, Tanzimat, İst., Maarif Matbaası, 1940, s. 577*). Mehmed Cevdet, Vefik Paşa için, "İlk rüşdiyeler için *Tarih-i Osmanî* yazmıştır; ondan sonra rüşdiye mektepleri için *Fezleke-i tarih-i Osmanî* yazan Abdurrahman Şeref Bey'dir" diyor (*Dârü'l-muallimîn*'in yetmişinci sene-i devriyesi münasebetiyle konferans, *Tedrisat* mec., nu. 31-6, 1332, s. 185).

Fezleke-i tarih-i Osmânî'nin, sonunda 27 Rebi' II., 1287 (27 Haziran, 1870) tarihi bulunan ikinci basımı, Mekteb-i Harbiye-i Şâhâne Matbaası'nda tab'olunmuştur. Sonunda 1302 (1884) tarihi bulunan tab'ın, hangi matbaada basıldığı kaydedilmemişse de, *Tercümân-ı Hakikat*'daki bir kayıttan, bunnun Acem Hüseyin Efendi tarafından neşredildiği anlaşılıyor; bu kayda göre, eserin tekrar basımı kitapçı Karabet'e verilmiş, Bâb-ı âlî Caddesi'nde matbaası bulunan Acem Hüseyin Efendi bu eseri ve *Nişancı Mehmed Paşa Tarihi*'ni ruhsatsız basarak, imtiyaz sahiplerinin zararına sebep olmuştur (Nu. 2225, 16 Safer, 1303 - 24 Kasım, 1885).

